

Diyarbakir
Kalesi'nin
Yedikardeşler
burcu
üzerindeki
çift başlı
kartal
ve aslan
kabartmaları

C) Sanat. İnsanlık tarihinin en eski sanat eserleri hayvan resimleri olup dünyanın birçok yerinde son asırlarda keşfedilen mağara resimlerinin neredeyse tamamı hayvan ve av konuludur. Mağara resimleri daha çok bulundukları iklimin hayvanlarıyla ilgilidir ve bunların başlıcalarını bizon, at, balık, dağ keçisi ve deve oluşturur. Arap yarımadasının Asir bölgesindeki Ebha'da ve yöresinde bu tür resimlere rastlanmıştır (*Asir: türâş ve hağâra*, s. 28-33, 180-185). İnsan, en ilkel dönemlerinden bugüne kadar sanatının hemen bütün dallarında hayvanı konu edinmiştir.

İslâmiyet'in üzerinde doğup geliştiği bölgenin mimarisinde süs unsuru, sembol veya kült objesi olarak hayvan tasvirlerine büyük yer verildiği görülür. Özellikle Mısır, Asur-Bâbil, Hitit, Med-Pers şehir ve saray kapılarında koruyucu (apotropik) aslan, boğa veya sfenks gibi varlık heykellerine rastlanır. Yine saray ve mâbedlerde taş veya tuğla duvarlar üzerinde kullanılan en önemli kabartma motifi hayvandır.

İslâm yapı sanatında hayvan tasvirleri ilk olarak Emevî ve Abbâsî saraylarıyla kasırlarında görülmektedir. Câhiz, Ubeydullah b. Ziyâd'ın evinin girişine bir köpek, bir aslan ve bir koç kabartması yaptırıp, "Köpek havlar, koç süser, aslan ise kükrer -böylece eve düşman yavaşamaz-" diyerek bunları uğur saydığını, halbuki tam tersi kendisine uğursuzluk getirdiklerini söyler (*Kitâbü'l-Hayevân*, I, 325). Emevî ve Abbâsî saraylarının taş işçiliğiyle duvar resim ve mozaiklerinde hayvan figürleri fazlaca kullanılmıştır. VIII. yüzyılın ilk yarısında Ürdün'de Amman'ın güneyinde yapılmış olan Emevîler'in ünlü Kasrû'l-Müşettâ'sında bunların en güzel ve en zarif örnekleri bulunmaktadır. Bugün Berlin Müzesi'nde sergilenen binanın cephe kısmına ait parça-

larda zikzaklar ortasında yer alan dev stilize çiçek motifi altında birbirine bakan iki aslan bir kâsedan su içerken tasvir edilmiştir. Arkalarındaki zeminden çıkan bitkisel motif üzerine yer yer kuşlar konulmuştur. Hırbetü'l-mefcer ve diğer saray kalıntılarında da heykel, mozaik ve duvar resmi şeklinde hayvan figürlerine rastlanır. Endülü's'teki hayvan heykellerinin en güzel örneği, ünlü Elhamra Sarayı'nın avlusunda bulunan ve ağızlarından su akan grup halindeki aslanlardır. Sarayın başka yerlerinde de ağızından su akan aslan ve fil şeklinde çeşmeler vardır.

Orta Asya'da eski Türkler'den kalma bazı hayvan heykelleri bulunmuştur. Bunlardan, uzun ömrüyle devletin bekâsını sembolize eden kaplumbağanın bir hükümdar anıtının kaidesi olan dev heykeli, halen Moğolistan'da Erdene Yuu Budist Manastırı yakınındaki küçük bir tepenin üzerinde durmaktadır.

Kurganlardan çıkarılan dokuma, keçe, kılıç, mızrak, bıçak ve at koşumlarında, eyerlerde, bazı kaplarda mücadele eden hayvan figürleri hareketli, dinamik ve tabiatçı bir görüşle tasvir edilmiştir. Hun sanatçıları yırtıcı hayvanların geyik, antilop, keçi, koyun, inek ve nâdiren deve gibi hayvanlara saldıran sahnelerine çok rağbet etmişler, aynı temayı çok defa tekrarlamışlardır. Rostovzeff'in ilk defa adlandırdığı "hayvan üslûbu" bu şekilde meydana çıkmış; Altaylar, Güney Rusya ve Kuzey Kafkasya'da yaygınlaşmıştır (Diyarbakirli, s. 123-124).

Türkler'de İslâmiyet'in kabulünden sonra hayvan tasvirleri daha çok Selçuklu mimarisinde görülmektedir. Hükümdarlarının bir kısmı aslanlı isimler taşıyan Selçuklular, değişik mimari eserlerinde özellikle aslan heykel ve kabartmalarına fazlaca yer vermişlerdir. Bunlardan bir kısmı, Diyarbakir Kalesi'nin bazı burçlarında ve Erzurum Yâkutiye Medresesi'n-

de olduğu gibi üstte çift başlı kartal, ortada hayat ağacı ve altta birbirine bakan simetrik iki aslan şeklinde bir kompozisyon teşkil eder. Selçuklu yapılarında aslan figürünün değişik şekillerde süs unsuru olarak kullanıldığına dair birçok örnek vardır. Boğaya saldıran aslan kabartması ve aslan başı şeklinde çörteler bunlardan bazılarıdır. Çift ejder veya çift başlı ejder de Selçuklu mimarisinde önemli bir süsleme unsurudur. Yukarıda sözü edilen kompozisyonda bazan aslan yerine çift ejder konulmuştur; Erzurum'daki Çifte Minareli Medrese'nin taçkapısında bunun güzel bir örneği mevcuttur. Sivas-Kayseri yolu üzerinde bulunan Sultan Hanı'nın köşk mescidinde, bir kemerin üzerinde iki ejderin kıvrılıp kalp şekli oluşturarak simetrik bir biçimde kilit taşında birleştiği görülür. Selçuklu mimarisindeki hayvan kabartmaları arasında sfenks, siren, balık, geyik, kuş, tavşan ve on iki hayvanlı takvim figürlerine de rastlanır. Bunlar, genellikle Türkler'in eski inançlarını ve karşılaştıkları toplumların onlar üzerindeki etkisini yansıtmaktadır. XIII. yüzyıldan itibaren hayvan figürleri yerini yavaş yavaş bitki formuna bırakmıştır. Anadolu'daki birçok Selçuklu taş, çini ve ahşap süslemelerinde ejderha, çift başlı kartal, grifon gibi esâtîrî hayvan figürle-

Yâkutiye Medresesi'nin minare kaidesindeki çift başlı kartal ve aslan kabartmaları - Erzurum

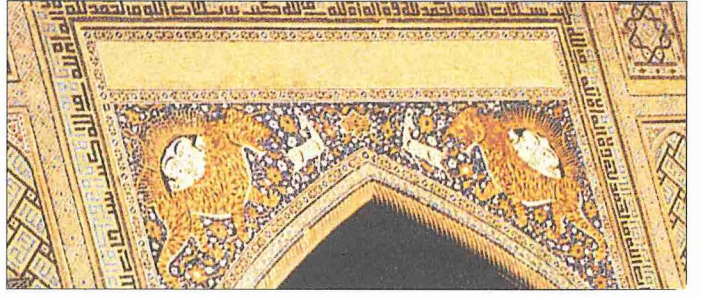
HAYVAN

rinin rûminin içine gizlendiği ve bitki formunu aldığı görülür. Divriği Ulucamii'nin batı kapısının iki yanını süsleyen çift başlı kartalın kanat uçlarındaki ayrıntılara gizlenmiş olan ejder başları, artık bitkiler dünyasına karışmakta olan zoomorfik örneklerden birini temsil etmektedir. Bahri Memlük sultanlarından I. Baybars da yaptırdığı birçok esere aslan heykeli veya kabartması koydurmuştur. Creswell, bunların aslan değil Baybars'ı temsil eden panterler (bars = pars) olduğunu söyler ve *The Muslim Architecture of Egypt* adlı eserinde bunları kronolojik sırayla inceler (II, 150-154).

Anadolu ve Kafkasya'nın muhtelif şehirlerinde rastlanan, Karakoyunlu ve Akkoyunlular'a izâfe edilen koç, koyun ve at şeklindeki mezar taşları da muhtemelen sahiplerinin boylarını sembolize etmektedir. Gelenek hristiyan Gürcü ve Ermeniler'i de etkilemiş ve XX. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Üzerinde değişik hayvan tasvirleri bulunan çiniler iç dekorasyonda önemli bir yer tutar. Dış zemini kaplayan çiniler ise birleşerek dev motifler oluşturur; bunlar arasında hayvan tasvirleri de vardır. Meselâ Buhara'da XVII. yüzyılda yapılmış Nâdir Divan Begi Medresesi'nin taçkapısının iki yanında simetrik iki zümrüdüanka yer almaktadır. Semerkant'ın ünlü Şirdâr Medresesi'nin adı da taçkapısının iki yanındaki aslan (şîr) tasvirlerinden gelmektedir. Her iki aslanın sırtı üzerinden doğan güneş şeklinde birer insan yüzü bulunmakta ve bu kompozisyon muhtemelen Allah'ın aslanı ve aynı zamanda ilim şehrinin kapısı olan Hz. Ali'yi sembolize etmektedir. Aynı kompozisyon, II. Keyhusrev paralarında ve Antalya-Burdur yolu üzerindeki İncirhan'ın taçkapısında da görülmektedir.

Şirdâr
Medresesi'nin
taçkapısı
üstündeki
çinilerde
aslan
üzerinden
doğan güneş
kompozisyonu –
Semerkant

İslâm sanatında siva üstü duvar resimciliğinin daha çok Emevîler'le Abbâsîler tarafından benimsendiği ve kompozisyonlarda hayvanlara da geniş yer verildiği görülür. Bu resimlerin en güzel örneklerine Kusayru Amre, Kasrû'l-hayri'l-garbî ve el-Cevsaku'l-Hâkânî saraylarında rastlanmaktadır.

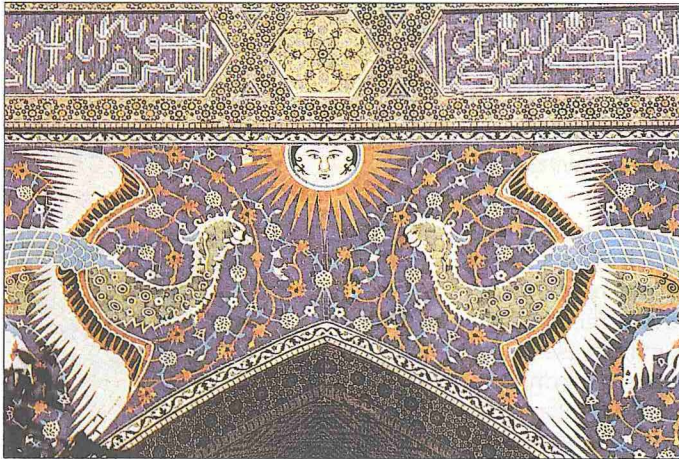
Doruk noktasına Roma-Bizans döneminde ulaşan mozaik sanatı İslâm dünyasına Emevîler'le girmiş ve muhtemelen yine Bizanslı ustaların elinden çıkma, içinde hayvanların da sıkça kullanıldığı güzel örnekler vermiştir. Bu mozaiklerdeki hayvan figürleri sadece dekoratif amaçlı olup herhangi bir sembolik değer taşımamaktadır. Hayvanlı örneklerin en güzeli, hiç şüphesiz Hirbetü'l-mefcer Sarayı'ndaki bir duvar panosunda yer alan aslanın ceylana saldırmaya sahnesidir.

İslâm sanatında hayvan figürleri en fazla madenî eşyada kullanılmıştır. Arabistan yarımadasının İslâm öncesi tarihinde önemli bir yeri olan Yemen'deki ef-sanevî yüksek bina Gumdan'ın köşelerinde birer tunç aslan heykeli bulunduğu ve rüzgârın esmesiyle kükreme sesi çıkardıkları rivayet edilir. Fav kazılarında da küçük boyutlarda tunçtan yapılmış deve ve yunus balığı heykelleri ele geçirilmiştir. İslâm madenî sanatında, çoğunluğu yine güç sembolü hayvanların oluştur-

duğu heykel şeklindeki buhurdan ve ibrik, sūrahi gibi kaplar büyük bir yer tutar. Genellikle Orta Asya, İran ve Suriye atölyelerinde yapılan madenî kaplardan leğen, kazan ve kâse gibi diğer formlardaki parçalar üzerinde de daha çok çeşitli tekniklerde işlenmiş hayvan motifleri bulunur. Ayrıca altın, gümüş ve yeşim gibi kıymetli malzemeden yapılmış sūrahi benzeri kapların kulpları özellikle Orta Asya sanatında hemen daima ejder şeklindedir. Evliya Çelebi, Macaristan'ın Peçuy şehrindeki Ferhad Paşa Hamamı'nın soynmalığında yekpâre mermerden oyulmuş büyük bir şadırvan havuzu ve bunun içinde altın renginde pirinçten geniş bir fıskiye gördüğünü, suların on iki ejderin ağzından fışkırdığını ve bu fıskiyenin "üç öküz kellesiyle üç kaplumbağanın üzerine oturduğunu" yazmaktadır. Bu bilgi, Orta Asya Türkleri'nde İslâm öncesi dönemlerden itibaren görülen ejder ve kaplumbağa motiflerinin Osmanlılar'da da sürdüğünü ve özellikle kaplumbağanın yine kaide olarak kullanıldığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Madenî paralar üzerinde de hayvan tasvirlerine ve hayvanlı motiflere rastlanır. Daha çok Artuklu, Eyyûbî ve Anadolu Selçuklu paralarında görülen bu figürler genellikle süvari ve aslandır. Sikkelerinde hayvan tasvirlerine en fazla yer veren hükümdar Bâbürlü Sultanı Cihangir'dir; boğa, koç, yengeç, aslan, akrep, balık ve bazı mitolojik hayalî yaratıklar bunların başlıcalarını teşkil eder (*Treasures of Islam*, s. 389-391).

İslâm sanatının en önemli dallarından biri olan minyatürde hayvan çok işlenen bir motiftir. Konusu *Kelîle ve Dimne* gibi hayvan hikâyeleri veya Câhiz'in *Kitâbü'l-Hayevân*'ı gibi doğrudan hayvan olan eserlerle Harîrî'nin *el-Makâmât*'ı, Sa'dî'nin *Gülistân*'ı ve Nizâmî'nin *Hamse*'si gibi dolaylı olarak hayvanlardan söz eden eserlerin minyatürlü nüshalarında hayvan tasvirlerinin en güzel örneklerini bulmak mümkündür. Ünlü usta Mehmed Siyahkalem'e atfedilen minya-

Nâdir Divan Begi
Medresesi'nin
taçkapısı
çinilerindeki
zümrüdüanka
tasvirleri –
Buhara

türlerin önemli bir bölümü de hayvan koludur.

Çoğunlukla kompozisyonları minyatür ustaları tarafından yapılan halıların bir türü hayvanlı halılar olarak anılır. Bu tür halılarda kuşlara, hayvan mücadelelerine ve mitolojik hayvanlara çokça rastlanır. Kumaş üzerine işlenen motiflerin önemli bir bölümü de hayvandır. Hadislerde üzerinde hayvan tasviri bulunan bir perdeden söz edilir (*Tecrid Tercemesi*, VI, 414-421).

İslâm fildişi sanatının önemli konularından biri de hayvandır. Özellikle Endülüste yapılan sandukçeler, küçük yekpâre kutular ve av borusu, kılıç kabzası gibi eşya üzerinde aslan, kuş, boğuşan hayvan motifleri ve av sahneleri oyma veya boyama tekniği yayılır.

BİBLİYOGRAFYA :

Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, I, 325; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, IV, 210-211; *Tecrid Tercemesi*, VI, 414-421; G. Jobs, *Dictionary of Mythology, Folklore and Symbols*, New York 1962, II, 1590; Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, İstanbul 1972, s. 123-130; Gönül Öney, *Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü* [baskı yeri ve yılı yok], s. 1-41; a.mlf., *Anadolu Selçuk Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*, Ankara 1978, s. 31-58; Beyhan Karamağaralı, *Muhammed Siyah Kalem'e Atfedilen Minyatürler*, Ankara 1984, s. 57; a.mlf., *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara 1992, s. 35-39; K. A. C. Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt*, New York, ts., II, 150-154; *Asîr: türâş ve hadâra*, Riyad 1985, s. 28-33, 180-185; *Treasures of Islam*, Singapore 1985, s. 389-391; R. Magovan, *Fabled Cities of Central Asia*, Samarkand, Bukhara, Khiva, London 1990, s. 16-17; Nebi Bozkurt, *Sünnet Verilerine Göre Hz. Peygamber Devrinde Hicaz Folkloru: Mesken* (doktora tezi, 1991), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 14; Selçuk Mülâyim, "Selçuklu Toplumunun İkonografik Hafızası", *Antalya IV. Selçuklu Semineri: Bildiriler*, Antalya 1993, s. 62-69; J. Lawton, *The Turks of Eurasia*, Ankara 1996, s. 54, 55, 151; Hilmi Arel, "Divriği Ulu Camii Tekstil Kapısı ve Diğerleri", *VD*, V (1962), s. 113-117.

NEBİ BOZKURT

D) Edebiyat. Diğer milletlerde olduğu gibi Türkler'de de pek çok hayvan müstakil olarak veya başka eserler içinde çeşitli maksatlarla edebiyata konu edilmiştir. Dünyanın en eski yazılarında yer alan bazı piktogramlara hayvan figürlerinden istifade edilerek biçim verildiği bilinmektedir (bk. ELİFBÂ). Bu şekilde pek çok yazı türünün oluşmasına katkıda bulunan hayvanlar bütün dillerde teşbih, istiare ve mecazlar teşkil ederek anlatıma güç katmışlardır. Meselâ Türkçe'deki, "Eşeği düğüne çağırışlar, ya odun eksiktir ya su demiş"; "Aslan yatağından belli olur";

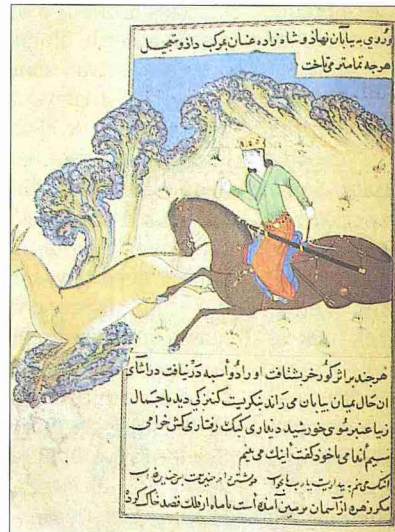
"Bülbülün çektiği dili belâsıdır"; "Yürük at yemini kendi arttırır" vb. atasözleriyle "balık kavağa çıkınca", "aslan parçası", "şahin bakışlı" gibi deyimler ve "tilki gibi kurnaz", "kaz gibi aptal", "kuzu gibi munis", "katır gibi inatçı" vb. teşbihler bunlardan bazılarıdır.

İslâmiyet'ten önceki Türk edebiyatında hayvan gerek totem olma özelliği gerekse avcılık ve göçebelikte işe yaraması sebepleriyle önemli bir yere sahiptir. Bu dönemde kullanılan on iki hayvanlı takvimde ay isimlerinin hayvanlardan seçilmiş olması, Türkler'in düşünce sisteminde hayvanın sahip olduğu yeri açıkça gösterir. Ata verilen özel değer ise yüzyıllar boyunca Türk topluluklarını temelden etkilemiş ve çeşitli destanlarından da anlaşıldığı üzere âdeta kendilerini bu hayvanla özdeşleştirmeleri sonucunu doğurmuştur.

Türkler'in İslâmiyet'e girmelerinden sonra oluşan edebiyatlarında, Kur'an ve hadislerde zikredilen hayvanlar kadar eski medeniyetlerden önem verdikleri hayvanlar da eserlerine yansımıştır. Klasik Türk edebiyatının çevre ve tabiatla olan ilgisi çeşitli hayvanların birer vesile ile anılmasına zemin hazırlamış ve müstakil kitaplardan küçük nazım parçalarına kadar pek çok edebî üründe onlara da yer ayrılmasına sebep olmuştur. İslâm edebiyatında önemli yer tutan "Acâibü'l-mahlûkât" ve "Hayâtü'l-hayevân" türü eserlerle tanışan klasik Türk edebiyatının, hayvanları konu alan müstakil çalışmalar içerisinde tercüme yoluyla yakından tanıdığı ilk kitap, Hintli filozof Beydebâ'nın (Bidpây) fabl özelliği taşıyan *Kelile ve Dimne*'sidir. Değişik asırlarda ve

farklı isimlerle (*Kelile ve Dimne*, *Hümâyunnâme*, *Simârü'l-esmâr* [Zübdetü'l-ez-hâr], *Nâfiu'l-âsâr* vb.) birçok defa Türkçeye çevrilen *Kelile ve Dimne*'den sonra bu alanda Ferîdüddin Attâr'ın *Manîku't-Tayr*'i ile Nahşebî'nin *Tûtinâme*'si büyük değer taşır. Bu üç eserin günümüze kadar gelen manzum ve mensur çevirileri, asır asır Türk insanının hayvanlar dünyasına bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir.

Klasik Türk edebiyatındaki ilk müstakil hayvan risâleleri "Harnâme" adıyla bilinir. Germiyanlı Şeyhî'nin manzum, Molla Lutfî'nin mensur olarak yazdıkları *Harnâme*'lerde, devrin yaşanmış bazı olayları fabl özelliğine büründürülerek eşeklerin başından geçmiş gibi anlatılmıştır. Daha sonraki dönemlerde hayvan merkezli edebî eserlere ilgi azalır ve Köse Meâlî ile Sâbit'in manzum, Ebûbekir Kânî'nin mektup türündeki mensur *Hirrenâme*'leri dışında önemli bir esere rastlanmaz. Ancak klasik Türk edebiyatının alegorik mesnevileri içinde kahramanları hayvanlardan oluşan aşk hikâyelerinin de önemli bir yeri vardır; Zâtî'nin *Şem'ü Pervâne*'si ile Kara Fazlî'nin *Gül ü Bülbül*'ü bunlardandır. Bu tür mesnevilerde hayvanlara daha ziyade temsilî roller verilir ve aşkın felsefî yorumları yapılır. Bunun, İslâmî gelenekte Derviş Şemsî'nin *Dehmuğ*'u gibi örneklerine sıkça rastlanan ahlâkî-didaktik eserlerdeki hayvan sembolizmine bağlamak mümkündür. Nitekim daha Mevlânâ'nın *Meşnevî*'sinden itibaren çeşitli *Gülîstân* tercümelerinde ve telif mesnevilerde kıssadan hisse çıkarılabilecek hayvan hikâyeleri sıkça yer alır ve bu hikâyelerde felsefeden sosyo-

Kelile ve Dimne'nin yazma bir nüshasındaki bazı hayvan tasvirleri (Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 3682, vr. 246^b, 503^a)

